

ПРАВЦИ РАЗВИТКА ЕМПИРИЈСКИХ ИСТРАЖИВАЊА
У НАШОЈ ПРАВНОЈ НАУЦИ*

Ако је основано разликовање *емпиријских* истраживања, на једној страни, и *неемпиријских* истраживања, на другој страни, у свим друштвеним наукама — и то полазећи од тога да је у првим изразито захватање и третирање чињеничког материјала и релевантних података, а у другим да је изразито конструисање општијих и апстрактнијих поставки — онда, несумњиво, такво разликовање обухвата и правну науку. Јер, и ова наука проучава право као један од најзначајнијих и најсложенијих елемената друштвене структуре. Код нас нико није ни покушао да негира правној науци карактер друштвене науке. Али, баш зато искрсавају питања у вези са односом између овог разликовања и већ уобичајених и општеприхваћених дистинкција као што су: конкретна и теоријска знања, односно делови правне науке; конкретне (позитивно-правне и историјско-правне) дисциплине и теоретске дисциплине; спознајна и примењена правна наука; односно наука и техника и слично. Не улазећи на овом месту у расправљање о полазним тачкама, циљевима и последицама ових дистинкција, треба само приметити да се оне приближавају разликовању емпиријских и неемпиријских истраживања. Чак њихови критеријуми се поклапају. Но, важно је при томе да су сва поменута разликовања релативна и оријентациона, да нису механичка и међусобно искључива.

Следствено томе, чини се целисходним и оправданим покушај да се скицира сумарни осврт на методологију конкретног дела југословенске правне науке током две последње деценије. Овакав осврт може послужити предочавању стања, токова и праваца развитка методологије једног дела наше правне науке, па нема могућности да се истовремено подробно и потпуно анализирају поједина истраживања, радови и резултати.

I. — 1. У правној науци, као уосталом у свим другим наукама, и њеним дисциплинама постоје нераздвојна повезаност и међусобна условљеност предмета који се проучава, *садржине* уобличених знања и *метода* помоћу кога се конституишу одговарајућа знања. Увек постоји предметно-методолошко јединство, тј. функционална повезаност између онога што се истражује и самог истраживања. Од природе изучаваног предмета првенствено зависи избор адекватног начина истраживања, а начин истраживања непосредно утиче на квалитет постигнутих резултата. То се изражава, такође, у свим конкретним (позитивно-правним и историјско-правним) дисциплинама, па без обзира у којој мери су развијене и разграничене, у којим условима и времену су оформљене итд. Јер, оне представљају емпиријска истраживања већ због тога што су оријентисане на одређену правну реалност, односно њене делове, поједина подручја правне регулативе, одређене гране права, правне установе, правне норме и било који правни феномен.

* Реферат поднесен на саветовању „Емпиријска истраживања у друштвеним наукама“ које је одржано у Охриду 5 — 9 маја 1965.

При томе, метод или методологију оваквих истраживања сачињава укупност различитих и међусобно повезаних момената или компонената, међу којима ваља разликовати: а) *методолошку основу* коју увек представља не само метод правне науке уопште него и скуп општијих знања фиксираних у теоријским дисциплинама; б) *скуп специфичних методолошких поступака* којим се уобличавају знања, односно неизбежан или адекватан пут, начин утврђивања релативно најпотпунијих и истинитих знања о одређеном предмету; ц) скуп *помоћних, општих и специфичних, техничких и организационо-методичких инструмената* који доприносе реализацији постављених циљева у целокупном процесу сазнања.

Такође, може се разликовати *имплицитна методологија* (или „метод“) која је увек саставни део конкретног сазнавања права. Она је у научним знањима, такорећи, рефлектована и фиксирана, статички представљена иако је само истраживање превасходно израз динамизма. Она је *conditio sine qua non* истраживања, јер се не може замислити никакво истраживање у недостатку неопходног знања како да се врши. Та методологија, пак, има или може имати свој пандан у *експлицитној методологији* коју представљају систематизована знања о методу било у оквиру дотичних дисциплина, било у склопу неке друге дисциплине или у виду специјализоване методолошке дисциплине. Она је *показатељ релативно високог нивоа*, прецизности, организованости знања о адекватним путевима истраживања.

2. Следствено томе, о методологији досадашњих конкретних истраживања нашега права може се судити ослањајући се на два показатеља.

Први се своди на метод који је оваплоћен у достигнућима појединих или свеукупних истраживања ове врсте. Постигнути резултати су најобјективнији облици његовог изражавања. Улазећи у фонд научних знања, они се објективизирају и претварају у историјске чињенице. Зато се они намећу сами по себи као аутентична илустрација и приликом сваког покушаја ретроспективног оцењивања методологије. Додуше, овако објективизирана и историзирана методологија пружа само индикацију за стварну имплицитну методологију, јер се кроз резултате као такве не може сасвим сагледати целокупни процес сазнања, који је на свом крају произвео односне резултате. Но, битно је да се не могу једноставно порицати, игнорисати или произвољно представљати ни резултати ни методологија.

Што се тиче експлицитне методологије може се рећи да је она раније и данас недовољно, па и несразмерно развијена. Она је још увек у рудиментарном стању. Она је слабије развијена него, на пример, у области филозофије или социологије. И поред стварно завидних резултата у квантитету и квалитету различитих истраживања, правна наука није пружила специјалне методолошке радове. Они се могу на прсте избројати, а тек недавно се појавила једна књига која захвата методолошке проблеме права (1). Иначе, о методологији конкретних правних дисциплина најелементарније опаске дају уџбеници за теоретске или конкретне правне дисциплине. У систему универзитетске наставе у целој земљи тек од пре неколико година налази се

(1) Др. Берислав Перић: *Правна знаност и дијалектика*, Народне новине, Загреб, 1962, стр. 280.

једино на постдипломским студијама Правног факултета у Београду специјална дисциплина посвећена методологији проучавања права.

3. Оваква ситуација, наравно, само потврђује основну чињеницу, а напиме, да ни *методологија конкретних истраживања нашег права нема неку изоловану егзистенцију*. Она се не налази изван општих друштвених, историјских и научних оквира. Баш напротив, она је само једна компонента стања, услова и промена нашег друштва, па је стално и битно опредељена дејством многих и различитих фактора. У њој се рефлектују дејства тих фактора, па утолико и сама показује средину у којој се налази.

Није потребно наглашавати да, у крајњој анализи, постоји уска веза између ове методологије и путева развитка нашег друштва. Развијајући се као социјалистичко у специфичним условима, наше друштво је афирмисало низ оригиналних подухвата на економском, политичком и културно-идејном подручју. Тиме је обogaћена историјска пракса изградње социјализма у свету. При томе, основно је практично проверавање система самоуправљања, његовог значаја за слободније и стваралачко деловање разних друштвених фактора у изградњи социјализма, за савлађивање заосталости и неразвијености, за разрешавање крупних противречности које оптерећују опште кретање југословенског друштва. Истовремено, међутим, испољавају се и различита ограничења и слабости, који су објективни и субјективни, нужни и случајни, зависни од материјалних услова и стања друштвене свести итд. Узевши у обзир све то, очигледно је да треба водити рачуна првенствено о етапама развоја, општим и специфичним моментима у изградњи социјализма, о тзв. југословенском моделу социјализма у реалности и на идејно-доктринарном плану итд.

Непосредније, пак, испољава се *зависност ове методологије од суштинских карактеристика, формалних аспеката и начина изградње југословенског система*. Пошто је то право предмет проучавања, онда је заиста оно само непосредна детерминанта примењене или могуће методологије проучавања. Оно је социјалистичко, али је то његово суштинско обележје постепено и све више проширивано са успостављањем нових правних института, односно регулисањем и учвршћењем социјалистичких друштвених односа. Разуме се, при томе је значајна и чињеница да је то систем европско-континенталног типа права у коме је не само преовлађујуће него и најсигурније и највише цењено нормирање путем прописа, доношењем бројних и разноврсних нормативних аката. Но, с обзиром на то да постоје многобројне правне празнине, неизбежно је коришћење и општих правних принципа. Динамичност развоја, пак, изазива честе промене у прописима, па и тешкоће у њиховој примени. А када се узме у обзир и факт да је само правно нормирање не само одраз него и инструмент моделирања друштвено-политичког система — онда је неоспорно да све то опредељује методологију конкретних истраживања.

Исто тако, *сходно традицији, могућностима, напретку, достигнутом нивоу развоја наших друштвених наука, а нарочито правне науке у целини консолидује се и ова методологија*. У том погледу евидентан је сталан и значајан напредак, са свим одговарајућим позитивним тековинама. Међу-

тим, била би крајња једностраност ако се истовремено не би водило рачуна о слабостима, промашајима, заостајањима, недовољностима захвата итд. Неоспорно је, дакле, да подизање на виши ниво правне науке, постизање већих резултата, означава и постојање потпуније, исправније и плодносније методологије конкретних истраживања. И обратно: ако таквих резултата нема — значи да се ради о недостацима методологије.

II. — 1. Услед победнички изведене револуције под вођством марксистички и социјалистички оријентисаних политичких снага, природно је било настојање да се од самог почетка и све више манифестује *дијалектички материјализам*, његова методологија, нарочито на подручју друштвених наука. Општа методолошка основа истраживања друштва и друштвених феномена утврђивала се кроз напоре савладавања битних принципа, поставки, категорија и концептуалних оквира дијалектичког материјализма. Карактеристично је да је на подручју правне науке постојала и субјективно и објективно демонстрирана спремност готово свих њених представника да искрено и са свешћу о научној вредности марксизма прихвате за њих нов поглед на свет, нов метод материјалистичке дијалектике и да, у границама својих могућности, искористе тај метод на свом научном подручју. Није било чак ни покушаја супротстављања или формалног игнорисања, негирања марксизма у праву. То важи и за представнике конкретних правних дисциплина.

Међутим, овакво *опредељење* за метод материјалистичке дијалектике првих година било је снажно обележено утицајем и преузимањем већ веома вулгаризованог и схематизованог совјетског „дија-мата”. Сматрало се да је довољно *знати* неколико елементарних поставки, *истаћи* их на једном месту (најчешће на почетку уџбеника) или их *прикључити* уз неки део сопствене анализе права, па да се „постане” дијалектичар! Разуме се, такво третирање је готово увек и неизбежно претварано у својеврстан априоризам, пуки формализам, осиромашени рецептуализам. У таквој варијанти дијалектика се претварала — од најсложеније и најсуптилније методологије у — најупрошћенију и готово наивну методологију!

Па ипак, на тај начин и релативно брзо створена је шира, научнија и плодноснија перспектива посматрања права. Оно је схватано у целисти и парцијално као саставни део друштвених процеса; почела се обраћати одговарајућа пажња на његову садржину и откривати условљеност његових форми; почело се истраживати порекло, развој, дејство правних института у склопу целе друштвене структуре, а пре свега економске. Указивано је на потребу разликовања суштинских, главних и појавних, споредних моментата у правном нормирању итд.

Самим тим, постепено је освајало простор дијалектичко мишљење, осећај његове снажне и научне утемељености, самостално настојање да се прошири и обогати дијалектички начин посматрања ствари, да се у место књишког претвори у стварни аналитички ослонац. То је, наравно, стимулирала одговарајућа друштвена пракса.

Али, при свему томе немогуће је било избегавање дилеме о односу дијалектичког метода и специфичних методских поступака у изучавању права. Та дилема, пак, позитивно је разрешавана већ због тога што нису истицане и практично потврђене супротности и искључивости, него складно повезивање и међусобно допуњавање дијалектичког, као општенаучног метода, и неких посебно-научних метода, неопходних приликом проучавања права. Наиме, није „дијалектизација” (у лошем смислу) довела до занемаривања већ проверених метода.

2. Слично се десило и са историјским материјализмом као марксистичком теоријом друштвеног развика, науком о законитостима структурирања и промена основних људских заједница. Он је постао још изразитија методолошка основа правне науке. Његове основне категорије као што су: класа, држава, политика, економија, идеологија, право итд. ушле су у оквире правне науке и почеле својом садржином импрегнирати садржину низа основних правних категорија. Све значајније поставке, а нарочито поставка о односу друштвене основе и друштвене надградње, уврежиле су се као премисе извођења ужих поставки на терену правне науке, па и оних које су формулисане у опсегу конкретно-правних дисциплина. И поред тога што је при томе било изразитог схематизма, па и вулгаризација, несумњиво је тако откриван друштвени контекст права, утицај разних фактора на њега, али и функција права и његових делова у друштву итд.

Већ после десетак година учињен је значајан корак превазилажењем упрошћених контура историјског материјализма од стране марксистичке социологије, опште и посебне, са њеним аналитичким и истраживачким захватима. То је имало и реперкусије на проучавању нашега права и његових института.

Треба констатовати, међутим, да се у конкретним правним дисциплинама испољио и низ слабости третмана и коришћења тих општих категорија. Оне су често биле лишене стварног смисаоног садржаја, формално су преузимање без јасних представа о томе шта значе, на које делове стварности се односе, какве су им историјске релације; оне су употребљаване за поједине делове наше друштвене структуре сасвим неадекватно, некада су остајале прешироке и као празна љуштурса реметиле поредак неупоредиво садржајнијих појмова односне дисциплине, а некада се показују чак и уске итд. Уопште, у мрежи тих категорија крије се понекад неодређеност схватања и конфузија специјалиста за позитивно право или за историјско-правне дисциплине, који су склони да неки парцијални податак или чињеницу поистовете са оним што садрже поменуте категорије. Зато је уследио и парадокс да су баш са интензификацијом коришћења ових категорија настајале све веће нејасности. Тако се смањује или губи њихова научна операционална вредност. То се нарочито дешава када изостане и минимални напор да се прихвате одређене дефиниције и да се остане при таквим дефиницијама. Из истих разлога често настаје и типична „дисперзија појмова”.

3. Ипак, методолошка основа конкретних правних дисциплина јесте, пре свега, теорија права, односно скуп одговарајућих теоријских знања у њима самима или у специјализованим дисциплинама. Преко тих знања ди-

ректно су се, такође, инкрустирали елементи дијалектике и историјског материјализма заједно са инструментаријумом општих појмова, раније утврђених или преиспитаних и на нов начин дефинисаних. Но, наша теорија није била снажно развијена него је заостајала за развитком конкретних знања. Она је била или под знатним притиском традиционалних решења или апстракционистичких конструкција које не рефлектују на адекватан начин нашу правну стварност или је понекад уздизала елементе конкретне југословенске стварности на постамент општих принципа и категорија. Односно, теорија није била тако савршена — а то је и немогуће — да свако конкретно истраживање има довољну и сасвим поуздану подлогу и оријентацију.

4. Додуше, ове слабости су, можда, проузроковане знатно више и утицајима типичних елемената *политичке идеологије*, њених активистичких настројења, упрошћавања, актуелизованих потреба, емотивне и масовне мотивације итд. Повезујући се с тим елементима, теорија је неизбежно преузимала и улогу једног од најутицајнијих начина политичког опредељивања, заступања и одбране одређених политичких програма и праксе и критичког оцењивања других политичких доктрина и праксе. У таквој атмосфери заједно са стваралачким тражењима и концепцијама, које су снажно подстицале прогресивна кретања — рађали су се и облици догматизма, наводне ортодоксије и излишне униформности мишљења. Зато је често у разматрањима присутно прекомерно етичко вредновање и утолико запостављено објективно резоновање.

5. Указујући на методолошку основу проучавања нашега права, неопходно је одмах скренути пажњу на чињеницу *изванредно велике сложености овог елемента друштвене структуре*. Право је — то добро осећају они који га проучавају — свакако најкомпликованији инструмент, састављен од веома великог броја разних делова који се међусобно разликују али се складно уклапају у једну целину. У њему су присутни и преплићу се утицаји историјских, социолошких, психолошких, политичких, духовних и других манифестација друштвеног живота људи. У саставу права фигурирају специфичне норме, прописи, али исто тако одређене чињенице. Оно је представљено јединством нормативних и фактичких елемената. Зато право нема само једну димензију него их има већи број. Оно није само једна логичка конструкција исказа о људским понашањима и ситуацијама, него је и комплекс институција и односа. Сем тога, оно је нераздвојно повезано са целокупном друштвеном структуром и њеним осталим саставним елементима.

Услед тога, искрсава и могућност веома опречних поимања права. Од самог поимања, пак, зависи приступ и истраживање било целокупног права, било његових основних елемената. Управо због тога су и настале издиференциране методологије и многи методолошки поступци, а често су међусобно искључиви и нетолерантни. То се огледа у извесној мери и на методологији наше правне науке.

III. — 1. С обзиром на такву сложеност сваког, па и нашег права и његових делова, неопходан је *комплексан метод* који садржи и представља све путеве, облике и средства сазнања сдржеаног предмета. Тај метод се

јавља када није једностран и упрошћен, ограничен на једну димензију права и екстреман у тежњи да све постигне једним од могућих методолошких поступака. Такав, пак, метод кога карактерише свестраност и многострукост и јесте — дијалектички метод. Он је универзалан само зато и утолико што је увек идентичан с оним методом који има оптималне вредности за изучавање односног дела објективне стварности. А пошто је право заиста један специфичан део друштвене стварности, који је могуће изучавати само применом адекватног метода, онда то значи да је апсолутно неопходна конкретизација и спецификација општег дијалектичког метода. Но, то не значи да се тај метод уноси, тако рећи, споља и да се преображава у процесу сазнања права. Не, он је присутан у сваком облику научног сазнања права. Он представља само други израз укупности адекватних облика и средстава сазнања и утврђивања најпотпуније истине о целој или парцијалној правној реалности. Метод изучавања права, као посебан научни метод, исправно постављен и искоришћен, рационално и складно уобличен из позитивних деприноса различитих могућих поступака — појављује се као интегралан део општег дијалектичког метода.

Посматрана кроз призму оваквог начелног става, методологија емпиријских истраживања, односно конституисања конкретних знања о нашем праву, у својој реализацији се приближавала, али и много одступала од „идеалног модела“ обједињавања и хармонизовања општенаучних и посебно-научних момената дијалектичког метода. Отуда и неке специфичности и тенденције конкретног изучавања права.

2. Писани облик нашега права, као и укореена традиција, погодовали су испољавању *позитивистичке оријентације* у схватању и изучавању карактеристичном за многе правнике. За њих је позитивно право само оно што се налази у текстовима нормативних правних аката. Зато они сматрају да се сфера права сасвим поклапа са сфером постојећих правних прописа. Штавише, право је, по њима, идентично са тим прописима, па сваки шири захват и прекорачење тих граница осећају као напуштање правничког подручја. Везујући свој поглед и интересовање само за прописе, они остављају по страни не само оно што је, очигледно, далеко од прописа него и оно што се са њима непосредно граничи и додирује. Код њих постоји нека врста „текстуелне опсесије“, јер у име текста запостављају, или бар не третирају на исти начин, чак ситуације које представљају правне празнине. Њихова перспектива посматрања је скучена; она не осветљава цело и истински позитивно право. Они чак нису у стању да открију опште принципе права и уобличеност низа правних услова. Ако нешто није буквално и потпуно „прописано“ — оно за позитивисту не постоји!

Да би се, пак, избегла оваква позитивистичка деформација, довољно је доносити се с дужном пажњом према прописима, јер би било депласирано просто их игнорисати. Право је, међутим, и шире и разноврсније и с дубљим коренима него што су прописи. То поготову зато што само прописивање оцртава у грубим и углавном приближним контурама објективно постојеће право, опредељено реалним условима живота самога друштва. Јер, право је увек један реалан нормативни поредак.

3. Заједно с тим јавља се *правни догматизам* који још више потенцира негативне црте прве тенденције. Догматичар има склоност да се идолопоклонички држи и слепо верује у безусловну потребу прихватања свега што се у прописима налази. Он је опхрван сујеверним страхом пред svakим словом, сваком одредбом, па без обзира на то колико је рационалности у њима. Он се сматра позваним да покаже пропис као догму, иза које стоји моћ и ауторитет државне власти или неког друштвеног фактора. Његови појмови и аналитички домаћаји стоје сасвим у колотечини појмова и логичких оквира утврђених прописаним одредбама. Овакав третман је врло изразит — можда и због природе саме те делатности — у коментарима законских текстова. Разумљиво је, да се на овај начин отварају врата јуристичкој апологетици, оправдавању, саглашавању са свим прописаним одредбама. Или, у најбољем случају, то је ослонац пасивистичко-неутралистичког става у презентирању прописаних одредаба, објашњавању тако насталих правних установа итд.

Штетност догматизма отклања се, поред осталог, конструктивним критичким приступом прописима. За правог научника прописи су људско дело које, као и свако друго, може и треба да буде предмет компетентне анализе и процене. Добро је познато како се често прописи доносе, ко их све инспирише и формулише, колико се иза њих налази људских слабости и промашаја. Зато критички научни дух сматра аксиоматском потребом да им се приступи не само као нечему датом (*de lege lata*), него и као нечем што указује на могућност постојања других и бољих решења (*de lege ferenda*). Тако наука даје позитивне доприносе који се од ње иначе очекују.

4. Проучавање конкретних правних феномена повлачи за собом *правни емпиризам* као карактеристично постављање истраживача. Он се састоји, углавном, у настојању да се анализа ограничи на појединачне случајеве, одвојене од масе осталих, типичних или нетипичних. То је примитиван и казуистички приступ уколико је условљен недостатком ширих знања и способности да се сагледају везе датог случаја са тоталитетом права. Почевши са избором случајева, па до начина објашњавања, аргументације и извођења закључака — тада се осећа крајње осиромашење анализе која остаје површинска и површна. Стога није чудно што се у такав посао упуштају практичари, а често почетници и недовољно теоријски оспособљени истраживачи. Слично се дешава и када се произвољно и неадекватно наводе примери у ширим анализама.

Разуме се, и случајеви заслужују дубока научна интересовања. Стручњаци и научници са завидним способностима, ширином своје правне културе могу виртуозно презентирати случајеве из праксе, издићи их изнад практицизма и вулгаризације и искористити их за проверавање општеприхваћених или сопствених теза.

5. Сасвим друкчије од претходних оријентација усмерен је *јуристички априоризам* и *конструкционизам*. Он се појављује када се позитивно-правном материјалу прилази са унапред постављеним схемама, често инспирисаним политичко-идеолошким концептима и поставкама. Тада уместо тражења полазне тачке у правној реалности, па чак и у виду њеног нормативног

израза кроз прописе, настаје тежња да се та стварност „прилагоди” и представи у светлу спекулативних конструкција. Наравно, код таквог поступка недостају основне претпоставке формирања научних знања, јер процес сазнања тече обрнутим правцем од уобичајеног и својственог науци. Тога има много више него што се замишља. На пример, у погледу друштвене својине изразито је занемаривање правне стварности, односно функционисање, облика и инструмената изражавања ове установе итд. Уместо тога често се јављају идеолошке конструкције. Слично је и са појмом „радног односа” у последње време итд.

Негативно дејство оваквог поступања може се савладати само изузетно солидним научним напорима. Јер, ту се најчешће ради о *новим феноменима* за које су неподесне традиционалне категорије, или се само чини да су оне апсолутно неупотребљиве; али, с друге стране, брзоплето „новаторство” крије у себи опасност појаве још горих решења, штетнијих и за науку и за праксу.

6. Када се повуче спојна линија између позитивних и неизбежних момената поменутих третирања, као специфичних, услеђује у великој мери оно што се често оцењује као превасходно правни метод — *аналитичко-логички и синтетичко-систематски третман правних прописа*. Право је нормативна творевина у којој свесна активност, прописивање правила, утврђивање циљева итд. представља веома изразите чињенице. Прописи су симболи са изразитом логичком структуром. Зато се никако не може изоставити научна реконструкција садржине прописаних норми. Та садржина је састављена од многих, узајамно повезаних дефиниција, појмова, исказа итд. Све то изискује логичку анализу. Тако се откривају њихове међусобне везе, произлажења и хијерархизовања и уопште место у ширим целинама. Унутрашња сређеност и наизглед самосталност те логичке грађевине фасцинира. Чини се као да се цео задатак науке своди на откривање логичких операција — дедукција, индукција, систематизација, класификација, конструисања појмова итд. и њихово „претакање” у сазнајни инструментариј самих конкретних дисциплина, њихово прилагођавање форми односног научног знања.

Стога, не само да је оправдано, корисно и неизбежно овакво истраживање нашег права него је оно увек и стварно доминирало. Оно само по себи није ни излишно, ни супротно дијалектичком методу. Оно је, међутим, дефектно уколико је апсолутизовано, злоупотребљавано, ограничавано на сопствене могућности и оквире, тј. уколико је искључивало све остале могућности третирања права. Јер, тада је *volens-volens* настајала мање или више изразита нормативистичка представа о праву као једној логичкој и духовној конструкцији.

Треба констатовати да су оваква третирања, напред оцртана, уврежена и да имају снагу традиције и навика, инерцију која одређује токове и спречава знатније промене. Самим тим, у њима егзистирају како позитивни доприноси тако и негативне последице.

7. И поред тога, није случајна све наглашенија *тенденција у последње време да се изучавање окрене у правцу реалности права и правних форми*. Веома интензивно нормирање, субјективистичко и идеалитетно конструи-

сање, раскорак између прокламованог и стварно могућег итд. — све је то довело до друштвено-садржинског објашњавања правних установа, норми и целог система. Све је очигледнији осећај научне јаловости формализма и оправданости реализма, као и потреба суштинских и садржинских захвата на подручју права. Право се почиње посматрати не као чисто нормативни систем, него и у аспекту његовог фактичког постојања. А то значи да се у складу са стварним усвајањем дијалектичког метода иде правцем његових основних постулата у анализи, а не декларативним одавањем поште (баш то!) овом сјајном оруђу, животноворном за сваку науку. Уместо да се апстрактно позива у помоћ ова или она поставка о друштвеној условљености, свеопштој повезаности права и осталих појава илд., почиње се пробијати мисао да је неопходно конкретно откривати како све то баш у нашем праву изгледа.

Карактеристично је да овај став, као и претходни, представља не само елемент метода правне науке, него и правне праксе, њених угледнијих и осталих носилаца. Јер, процес стварања, примене, тумачења, техничке обраде, оперисања нормативним материјалом итд. истовремено је демонстрација познавања права, као и непосредно употпуњавање сазнања права, тј. помоћ науци оних фактора чија је делатност иначе предмет њеног истраживања.

IV. — 1. Правна реалност, односно право онакво какво јесте у одређеној друштвеној средини — а не онакво какво се замишља или жели — може се спознати првенствено коришћењем или поступака који су више-мање општи и подобни за истраживање свих друштвених феномена или, пак, поступака који се примењују због неопходности интердисциплинарне сарадње. Правна наука се повезује са социологијом, политикологијом, историјом, статистиком итд. управо зато да би сазнала *све димензије права*, да би створила што целовитију слику и знања о њему. Емпиријска истраживања права уопште, па и у нашој земљи, на тај начин су се упечатљиво афирмисала. Али, не треба сматрати да је то једини пут „емпиризације” истраживања права. Јер, емпиријски карактер има свако конкретно истраживање права, без обзира да ли је досад примењивано или ће се, евентуално, примењивати у будућности. У том смислу су и традиционални „правни методи” — пут сазнавања конкретних правних феномена.

Који поступци и колико су примењивани у нашој правној науци, због којих се, обично, сматра да се и у њој врше емпиријска истраживања?

2. Елементарно сазнање правне стварности претпоставља примену *дескрипције и фактографског приказа* релевантних података. Позитивно-правне дисциплине се често задовољавају описивањем нормативног материјала, сређивањем података који се налазе у прописима. То је, најчешће, суво и лоше препричавање текстова. Зато би било далеко корисније да се у описивању пружи слика о подацима из животне стварности — на пример, колики број људи и случајева, бар приближно, обухватају одређени прописи, како изгледа пракса, да ли су прописи ефикасни или су углавном или сасвим само мртво слово на хартији итд. Нажалост, описивање те врсте, које је драгоцено, никад се није оцењивало као значајно, па је врло ретко

коришћено. Ни уџбеници, ни скоро сви остали радови не пружају основу за закључак да се бар мисли на потребу такве дескрипције. Што се тиче, пак, историјско-правних дисциплина, оне су много више заинтересоване за податке који се налазе изван прописа. Али оне нису у стању да прикупе све факте него се задовољавају расположивим, често случајно утврђеним и зато недовољним, које описују и објашњавају. При томе, често се задатак истраживања на то ограничава, а понекад се на основу појединачних података стварају општи закључци.

3. Наша правна наука се, може се рећи, односила с максималном дозом игнорисања статистичких метода и услуга које пружа, односно може да пружи код нас веома развијена статистичка служба. Она није користила значајне изворе података ни издалека у оној мери у којој је то потребно и могуће. Парадоксално је да правници за време студија изучавају статистику и да као практичари касније и сами морају да обављају статистичке делатности, али истовремено научници који проучавају наше право — а не неко апстрактно право, ван времена и простора — ретко или никад не посежу за статистичким подацима. Услед таквог става, наша правна наука, а ни пракса у законодавству, управи и судству, не постављају одређене задатке и захтеве статистичким службама. Разуме се, зато се често стварају закључци „одока“, на основу „интуиције“, „напамет“ кад год би језик цифара био и најразумљивији и када би нивизи података били — најјачи аргументи.

4. Наша правна наука није се служила у границама могућности експериментом. Те могућности су, међутим, теоретски утврђене — посебно у тзв. експерименталној јуриспруденцији — и практично провераване у неким другим земљама. Код нас се још нико није темељније позабавио проблемом експеримента у праву, па је зато изостао било какав резултат. Но, и без свега тога није тешко закључити да је експериментисање могуће и на овом подручју, па сходно томе да се тако може унапредити емпиријско истраживање права. Пошто је правно регулисање друштвених процеса у размерама југословенске заједнице или политичко-територијалних заједница увек мотивисано тежњом остварења одређених циљева политике, извршењем извесних преображаја итд. — схватљиво је да се претходно могу извршити експериментална проверавања на уском подручју, на пример, у неким радним организацијама или у општинама. На тај начин би се могло са више сигурности приступати изради закона, а што је још важније тако се лакше сагледавају ефекти, друштвена корисност или штетност одређеног правног нормирања. Осећајући такве могућности, практичари су, додуше, извршили неке спорадичне покушаје последњих година, али из тога нису извучене одговарајуће поуке; тиме нису потстакнути организованији напори праксе, као и заинтересованост науке и њена непосредна помоћ.

Научно постављени принципи правног експеримента могу пружити огромне користи. Оне би биле пропорционалне спречавању огромне штете коју изазивају брзоплета и интуитивна експериментисања на терену законодавства, тј. доношење прописа само зато што се очекује да ће бити бољи од постојећих или због убеђености да ће сама друштвена пракса показати

која је правна регулатива добра, а која лоша. То је, поред осталог, један од разлога нестабилности и привремености наших правних прописа.

5. Конкретне правне дисциплине су се служиле тзв. *социолошким методом*, схваћеним у традиционалном смислу. Наиме, оне су се трудиле да правну анализу употпуне објашњењима узрока и последица функционисања постојећих правних установа, утицаја друштвених фактора итд. Међутим, ту има много више „социолошког вербализма“ него правног социолошког објашњавања. Шта више, евидентно је да одлични познаваоци проблематике одређених правних установа потпуно испуштају из вида оно што им непосредно сазнање и искуство пружају, да они чак ни „аматерски“ не уобличавају та социолошка сазнања него радије прибегавају „социолошким“ фразама. Зато су релативно ретки радови у којима је социолошки третман достигао одговарајући научни ниво, теоријску и чињеничку заснованост анализе, уверљивост закључака и стварно откривање битних аспеката функционисања правних установа.

Овакво социолошко истраживање нашега права је онајтеже, па је неизводљиво у оној мери која би се показала као заиста модеран и научан приступ. Јер, оно увек изискује колективни рад низа истраживача, ангажовање специјалних институција и сразмерно великих финансијских средстава итд. При томе, одлучујуће је програмирање рада, рационално извођење анкета, интервјуа, сарадње великог броја лица итд. Ако све то није постигнуто, дешава се да се утрошком великих средстава, рада истраживача, времена итд. — долази до закључака који су или мале научне вредности или они исти који се лакше добијају на други начин, на пример, експериментом, мобилисањем компетентних лица да изнесу своје аутентичне закључке итд.

Може се сматрати врло значајним то да већ низ година делује већи број научних институција које су имале прилику да практично провере ефикасност социолошких истраживања права, па и да саме сагледају, као и одговарајући друштвени и државни фактори, стварне користи и употребљивост постигнутих резултата.

6. Када се баци летимичан поглед на историјско-правне и позитивно-правне дисциплине, пада у очи релативно значајно место и прихватање историјског приступа изучаваним установама. Нажалост, у великом броју случајева то и није научни историографски приступ него својеврстан наивни манир и компензација за немоћ да се изврше дубље анализе изучаваног предмета. Иначе, када се не ради о томе наилази се на одличне доказе вредности историјског угла посматрања. Он себе нарочито оправдава када омогућује темељније закључке, откривање генезе, развојних етапа, тенденција кретања и уопште сагледавања промена правних установа. Тада се знатно ублажавају и слабости догматичког и формално логичког погледа на право.

7. Употреба *компаративног метода* намеће се просто због тога што се не може заобићи чињеница да правне установе исте врсте егзистирају у различитим друштвеним срединама, и земљама са различитим економским и политичким системом. Тај метод заузима цењено место, јер је најпогоднији

за откривање стварних и привидних сличности и разлика. Међутим, он није довољно примењиван ни квантитативно, ни квалитативно. За наше право као специфично битно је сагледавање правих релација према другим правним системима, капиталистичким и социјалистичким. Нарочито је, међутим, ризична употреба овог метода када се не располаже једнаким познавањем и страних установа. А та познавања су најчешће формалистичка и површинска и — што је нарочито изненађујуће, али разумљиво због ненормалних политичких односа у прошлости — кад се ради о социјалистичким земљама. Још је горе кад се осете тонови тенденциозности и некоректности, омаловажавања туђих и апологетских уздизања наших установа. Такав поступак никада не може довести до објективне оцене, а још мање до истицања предности страних установа. Занимљиво је да и само наше право, због своје децентралистичке разуђености и шаренила локалних решења итд. (на пример, у области школства и просвете) можда омогућује употребу компаративног метода и стварања својствених му закључака.

V. — 1. Код сваког, па и емпиријског истраживања нашег права, основно је питање да ли и у колико примењени метод омогућује утврђивање *научних знања*, односно да ли постоје и какви су критеријуми тачности и објективности појмова, исказа, судова, закључака и других логичких инструмената изражавања знања. Укратко: то је *питање истинитости знања* о изучаваном предмету. Оно је значајно не само због специфичности предмета него и због напред назначеног својеврсног плурализма методолошких поступака.

Уопштено говорећи, може се само констатовати да је друштвена пракса критеријум истинитости знања. Јер, изван ње нема неког априорног, апсолутног, свуда и увек важећег критеријума. Ранија, актуелна и каснија друштвена пракса у својој целокупности и парцијално показује вредност и степен истинитости уобличених знања. Мањи или већи несклад знања и праксе означава постојање непотпуности и дефеката у знањима, па самим тим и у примењеном методу. Али, пошто се не може постављати циљ достизања апсолутних, дефинитивних и свеобухватних знања, то значи да су неопходна релативна знања, тј. таква која делимично одражавају предмет, неку његову страну или момент. Управо то се постиже применом појединих методолошких поступака, а дијалектички метод је у стању да пружи најсвестранија и најдубља знања, па зато и представља јединство позитивних доприноса многих методолошких поступака.

2. Према томе, нема никаквог основа за подцењивање одређених вредности и домашаја појединих знања и дисциплина, као ни својствених им метода истраживања. С друге стране, пак, нема никаквог разлога ни за прецењивање могућности и квалитета било које дисциплине и њеног методе истраживања. А то значи да је неодрживо и штетно како круто поверење у традиционалне методолошке поступке, тако и некритичко прихватање нових методолошких поступака.

R É S U M É

Orientations du développement des recherches empiriques dans notre science juridique

En considérant que la différenciation des recherches empiriques et non-empiriques dans le domaine du droit se rapproche, généralement, de la division communément admise en recherches théoriques et recherches concrètes, c'est à dire en connaissances théoriques et connaissances concrètes (de droit positif et historico-juridique), l'auteur a donné un aperçu général sur les particularités et le développement de la méthodologie des disciplines juridiques concrètes en Yougoslavie pendant les deux dernières décennies. Après avoir déterminé la notion de cette méthodologie, l'auteur attire l'attention sur les liens qui la rattachent à l'état et au développement de la société yougoslave et surtout à l'édification politique, ainsi qu'à l'état des sciences sociales en général et de la science juridique en particulier. Conséquemment l'influence en a résulté du matérialisme dialectique et historique: d'où se sont ensuivis d'importants avantages et les progrès de la science juridique, d'une part, mais aussi de nombreuses conséquences négatives (le dogmatisme etc.), d'autre part. L'auteur spécifie que le droit est un phénomène très complexe et puis il constate qu'une méthode complexe est indispensable pour son examen (telle est justement la méthode dialectique), ce qui signifie que les voies et les procédés différents de l'étude du droit sont indispensables, la méthode dite juridique ou «le traitement analytico-logique et synthético-systématique des prescriptions juridiques» est en réalité spécifique et indispensable, mais il est illogique de l'utiliser exclusivement, et à plus forte raison lorsqu'elle est accompagnée d'éléments négatifs, tels que: l'orientation positiviste, le dogmatisme juridique, l'empirisme juridique etc. Ensuite, l'auteur attire l'attention en particulier sur la place et le rôle de la description et de la factographie, de la statistique, des expériences, de ce que l'on appelle l'étude sociologique, des approches historiques et de l'observation comparative. Cet exposé est suivi de nombreuses observations critiques et l'auteur exprime son opinion au sujet de la valeur de ces procédés, car il considère qu'il est essentiel pour la science de déterminer les connaissances conformes à la vérité et par conséquent qu'il est inadmissible non seulement d'accorder une confiance rigide aux procédés méthodologiques traditionnels, mais aussi d'accepter sans aucun esprit critique les nouveaux procédés méthodologiques.

ЕМПИРИЈСКА ИСТРАЖИВАЊА У УПОРЕДНИМ СТУДИЈАМА У ОБЛАСТИ ПРАВА*

1. Научно-истраживачки рад у области права дуго времена је карактерисала углавном оријентација на проучавање права сопствене земље, и то претежно позитивног права. Оваква оријентација била је сасвим разумљива и, у почетном периоду развоја савремене правне науке, оправдана. Малобројни правни кадрови; неусавршени методи правних истраживања; потреба да се правни систем сваке поједине земље изгради путем доношења прописа и да се са тим прописима, између осталог и путем теоријске, често

* Реферат поднесен на саветовању „Емпиријска истраживања у друштвеним наукама“ које је одржано у Охриду 5—9 маја 1965.